

İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali

Yrd. Doç. Dr. Ali HATALMIŞ*

Atıf / ©- Hatalmış, A. (2013). İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2), 151-171.

Özet- Köle; hukuki, iktisadi ve sosyal açılardan diğer insanlardan farklı mal hükmüne indirgenen bir insandır. Tarihi çok eskilere uzanan kölelik, İslamiyet'in doğuşu sırasında tüm dünyada yaygındı. İslam, köleliği tek yanlı kaldırmak yerine önemli reformlar yaptı. Köleleştirme şartlarını sınırladı. Köleye kurtarılmayı bekleyen aciz bir insan olarak yaklaştı. Onlara iyi davranılması ve çok geçmeden onların azat edilmesi için gerekli insani ve hukuki düzenlemeler yaptı. Mevlâ (ç. mevâli) azatlı anlamı yanında Emeviler Dönemi'nde Araplar dışındaki tüm müslümanlar için kullanıldı. Yönetici olanların hür olması beklenirdi. Mevâli bir bakıma köleler ile hürler arası bir statü idi. Bu makalede erken dönem İslam tarihinde köle ve mevalinin aldığı üst düzey görevler ve daha çok memuriyetlere yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler- Hz. Peygamber, Dört Halife, Emeviler, idari hayat, köle, mevali.

§§§

Giriş

Medeniyet tarihi ve kurumlar tarihi kapsamına giren makalemiz, kölelerin daha doğrusu azatlıların idari hayattaki durumlarını anla(t)maya yöneliktir. Kölelerin idari görevlere geldiğindeki statüleri azatlıdır. Bazen efendileri adına vekâleten idari görevlere getirilen kölelerin varlığı da bilinmektedir. Köleler (azatlılar), üst düzey görevlerden sıradan memuriyetlere kadar çeşitli kademelerde görevlendirilmişlerdir.

İslam'ın adil ve eşitlikçi yaklaşımı, kölelik kurumunun en azından zamanla kaldırılacağı beklentisini güçlendirmiştir. İslamiyet'e girmek bile başlı başına kula kulluk (başka deyişle kölelik) düşüncesi ile örtüşmez. İslam kaynaklarında köle, aciz ve kurtarılmayı bekleyen bir insan idi. Makalemizde ele aldığımız dönem içerisine köleliği tek yanlı kaldırma önünde bir takım sosyal, kültürel ve siyasal engellerin olduğunu düşünüyoruz. Yaşanılan çağa göre Müslümanlar köle ve azatlılardan azami derecede yararlanmışlardır.

* Yüzüncü Yıl Üni. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: alihatalmis@hotmail.com

İslam dini insanın ırkı, rengi, cinsiyetinden ziyade amelini önemsemektedir. Kölelik asli değil arzi bir durumdur. Bu durumun giderilmesi ise azat ile mümkün olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, *azat etme (fekkü rakabe)* formatıyla köleliği gündeme getirmiş, insani & vicdani yönlerine işaret etmiş, bir adım ötede köleye azat edilme hakkını (mükâtebe) tanımıştır.

Hz. Peygamber ve ashâbının kölelerle yakın ilişkileri olmuştur. Azat edilen (köle) ile azat eden (efendi) arasında bir bağ kurularak (mevlâ bağı) toplumsal bir bütünleşme hedeflenmiştir. Azat etme erdemini gösteren kimse bir bakıma kendisine bir dost, müttefik yani mevlâ kazanmıştır. Azatlıların yani mevâlinin üst düzey görevlere gelmesi mümkün olmuştur. Azatlıların mazlum geçmişleri zaman zaman onları hürlerin önüne geçirmiştir. Mesela Zeyd b. Hârîse, Bilâl-i Habeşî, Selmân-ı Fârisî bu azatlılardandı.

Dört Halife dönemi köle ve azatlılar açısından Hz. Peygamber'in devamı niteliğindedir. Hz. Peygamber ve ashâbının köleleştirme yerine özgürleştirmeyi tercih ettiği bilinmektedir. Emeviler özellikle savaş yoluyla insanları daha kolay köleleştirdiler, hatta çok sayıda köle ithal etmekte bir sakınca görmediler. Ama azat etme ameliyesi bu dönemde de hız kesmedi. Kölelerin idari anlamda bir tür istihdamı yapıldığı gibi bazen köleler efendilerinin statüsüne bağlı olarak üst düzey görevlere getirildiler. Kölelerin, devlet işlerinde özellikle üst düzey görev aldıklarındaki statüleri genelde "azatlı" idi. Makalemizde¹ idari hayatta kölelerin daha doğrusu azatlıların devlet hizmetindeki konumları ile getirildikleri bir takım görevlere değinilmektedir.

Köle/Mevlâ

Türkçe sözlükte 'köle'; hür olmayan, başka birisinin bağılı olan, esir gibi anlamalara gelir.² 'Kul', sözcüğü zaman içerisinde değişime uğrayarak, 'köle' biçimini almıştır.³ Terim anlamıyla köle; bir insanın başka birinin malı ve mülkü kabul edildiği, hukûkî, iktisadî ve sosyal bakımlardan hür insanlardan farklı ve aşağı statüde kabul edilen kimsedir.⁴

Mevlâ; hıf (yani dostluk, ittifak ve dayanışma) ve yardımcı anlamına gelir. Mevlâ; 'köle azat eden' ve 'kölelikten azat olunan' kimseler için de kullanılır. Çoğulu mevâlî'dir.⁵ Geniş anlamıyla bir kişinin nesebine azatlı olarak intisap eden kişidir.⁶ Azat olunan bir köle,

¹ Makalede Ali Hatalmîş'in "Erken Dönem İslam Tarihi'nde Kölelik ve Cariyelik" konulu doktora tezinden yararlanılmıştır.

² Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul 1994, s. 680.

³ Şemseddin Sâmî, *Kamûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, s. 1214.

⁴ Aydın, M. Akif –Hamidullah, M. "Köle", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 237-246.

⁵ Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/792), (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim Samarrât), *Kitâbu'l-'Ayn*, Nefes h.1355, VIII, 365.

⁶ Azat edilen köleyle azat eden efendi arasında bir nesep bağı kurulmuştur. Hz. Peygamber; "*Bir kavmin mevlâsı o kavimdedir.*" diyerek azatlısı Tahmân'a seslenmiştir. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b.

'hılf/anlaşma yapmak suretiyle karşı tarafın bir yakını hükmünde ('el-mevlâ'sı) olmaktadır.⁷ Kaynaklarda 'el-mevlâ' terimi kişi,⁸ topluluk ve bölge içinde ifade edilmektedir.⁹

Makalemizde ifade ettiğimiz 'mevlâ' terimi, sözlük anlamıyla paralellik arz etmekte ve "azatlı köle" anlamına gelmektedir. 'Mevlâ' kelimesi; efendi, köle, azat eden, azat edilen, nimet veren, nimet verilen, müttelik, ortak, dost, yardımcı, arkadaş, amcaoğlu, yakın akraba ve komşu gibi çeşitli anlamlarda kullanıldığını görürüz.¹⁰ 'Mevlâ'nın çoğulu 'mevâli' terimi Emevîlerle birlikte siyasi anlam kazanarak, Araplar dışında kalan her Müslüman için kullanılmıştır.¹¹

Kölelerin (Azatlıların) Buldukları Üst Düzey Görevler

İslâm dini, başkaları tarafından verilen veya doğuştan geldiği kabul edilen statüler yerine bir çaba ile kazanılan statüleri önemsemiştir. Şahsi bir gayret ile belli bir noktaya gelinebilmesi için bir potansiyel eşitliği gerekli kılmıştır. Esasen mutlak olan niceliksel değil, niteliksel bir eşitlik yolunun açılmasıdır ki İslâm bunun tedbirlerini almıştır.¹²

Hz. Peygamber, "işleri sadece ehline vermeyi" tavsiye etmekle yetinmemiş bunu çeşitli idari görevlere azatlıları atayarak uygulamıştır.¹³ Ayrıca yönetici olarak atanan kişinin Habeşli bir köle de olsa itaat edilmesini tavsiye etmiştir.¹⁴ Mesela kölelikten gelen

Ömer b. Kesîr (774/1372), *es-Sîretü'n-Nebeviyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, Beyrut 1481/1997, VIII, 267; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), İstanbul 2004, I, 171, 182.

⁷ Nesâî, "Buyû", 87 (4654); İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts, XV, 408-411.

⁸ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (310/923), *Târîhu'l-İslâm: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Müluk*, Beyrut 1407/1987, VII, 202; el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Bağdad 1938, s. 34, 68, 70 vd.

⁹ Halife b. Hayyat, Ebû Ömer el-Leysî el-Asfûrî (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, Beyrut h.1397, I, 319; el-Müberred, Ebû'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd (285/898), *Kâmil fi'l-Lügâ ve'l-Edeb*, (thk. Nu'aym Zarzûr ve dğr.), I-II, Beyrut 1987, II, 45.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, (thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî – Muhammed Mahmud et-Tanahî), (neşr. Darü lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye), Kahire t.s. , I-V, V, 228; İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 408.

¹¹ el-Mısırî, Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâli Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyyeti Minhum*; Amman 1988, s. 23, Hammâş, Necdet, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, s. 37-175.

¹² 'İşlerde istişare edilmesi', Kur'an, Â-i İmrân 3/159; Şûra 42/38; 'Emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi' Nisâ 4/58; 'Allah'a Peygamber'ine ve mü'min yöneticiye itaat edilmesi ve sorunların çözümünde Allah'a ve Peygamber'ine başvurulması', Nisâ, 4/59; 'Bilinmeyen şeyin desteklenmemesi', İsrâ 17/36 vb. ilke ve prensiplerle yönetim anlayışının sınırlarını tespit etmiştir.

¹³ Kur'an, Nisâ 4/58; Buhârî, "İlm", 23.

¹⁴ ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Selahaddin Münecid-İbrahim Ebyâri-Muhammed Es'ad ve dğr.), Beyrut 1402/1982, II, 63, V, 202-214.

bazı sahabisine çeşitli seriyeye ve gazvelerde komutanlık görevi vermiştir. Bu konuda Zeyd b. Hârîse ilk akla gelenidir.¹⁵

Valilik Görevi

İslâm'ın egemenliği kısa sürede Medine'nin dışına taşıp çevre kabilelere ve memleketlere yayıldığı için Hz. Peygamber'in bazı bölgelere, şehir ve kabilelere valiler atamıştır. Bazı kaynaklarda bu valilere "emîr" veya "âmil" de denilmiştir. Valiler, merkezi idarenin temsilcisi olarak görev yaparlar ve buldukları yerlerde en üst düzeyde idari işleri yürütürlerdi. Yine adli davalara bakarlar, emniyet ve asayiş sağlardı. Ayrıca valiler, İslâm'ın yayılması için çalışır, camilerde namaz kıldırır, bazen de zekât toplarlardı.¹⁶

Hz. Peygamber, gazve ve sefere çıktığında yerine vekil bırakmasını vali ataması olarak değerlendirenler olmuştur. Bu tarzda bile birçok azatlı valilik yapmıştır.¹⁷ Fethedilen yörelerin yerli yöneticileri belli şartları taşımaları halinde yerlerinde bırakılmışlardır. Bazân b. Sâsân, Yemen'de yaşayan İran (Fars) asıllı mevâliden (el-Ebnâ) idi. Sâsânîlerin Yemen valisi iken Müslüman olmuş (h. 10) ve vefatına kadar Yemen valiliği yapmıştır.¹⁸ Hz. Ebû Bekir zamanında mevâliden Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî San'a valiliği yaptığını görürüz.¹⁹

¹⁵ İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (150/767), *es-Sîretü'n-Nebeviyye li-İbn İshâk*, (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 1424/2004, s. 675; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi), Beyrut 1417/1997, III, 56, 116, IV, 20, 24; İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut 1410/1990, III, 43; Halîfe, I, 34, 39, 40; Taberî, II, 207-209, 492, 642; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1408/1988, II, 292; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk li İbn Asâkir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, I-XXIX, I, 42, 204, 209; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi'l-Târîh*, (thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), (neşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), Beyrut 1407/1987, II, 112; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Ankara 2006, s. 97-100.

¹⁷ Devlet başkanının sefere çıktığında başkentteki yerine bıraktığı kişinin en azından valilik yetkisini taşıması beklenmiştir. Nitekim Medine valileri üzerine bir çalışma yapan Abdülgânî, Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı'na ve Müreysi' Gazvesi'ne çıkarken azatlısı Zeyd b. Hârîse'yi vekil tayin etmesini valilik görevi olarak değerlendirmiştir. Abdülgânî, Zeyd b. Hârîse'nin (2/624 ve 5/627 yıllarında iki kez), Hz. Ebû Bekir zamanında, Zeyd'in oğlu Üsâme'nin (11/633), Hz. Ömer zamanında azatlılardan Süheyb b. Sinân'ın bu şekilde Medine valiliği (23/646) yaptığını söylemiştir. Ârif Ahmed Abdülgânî, *Târîhu Umerâ'il-Medîneti'l-Münevvera (h.1-1417)*, Dimaşk 1417/1996, 527 shf., s. 28, 38, 41.

¹⁸ Hz. Peygamber'in onun yetkilerine dokunmadığı ve bir başkasını ona ortak etmediği görüldü. Hz. Peygamber tarafından Bazân b. Sâsân vefat edince yerine oğlu Şehr b. Bazân atandı. Şehr, yalancı peygamber Esvedü'l-Ansî tarafından öldürüldü. Taberî, III, 228, 229; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 98.

¹⁹ Hz. Ebû Bekir Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi San'a valiliğine atayınca Kays b. Meksuh kıskanmış ve II. Ridde olayı meydana gelmiş, Hz. Ebû Bekir'in emriyle isyanı bastıran Muhâcir b. Ebû Ümeyye oraya vali olarak atanmıştır. İbn Sa'd, VIII, 93, 95; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 230; es-Safedî, Ebû's-Safâ Selahaddin Hail b. Aybeg (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, neşr. Ahmed Amaût, Beyrut 2000, XXIV,

Aynı kişi (Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî) Abdullah b. Zübeyir zamanında da valilik görevini devam ettirmiştir.²⁰ Anlaşılan ehil olduğu anlaşılan kişi mevâlî asıllı olmasının fazlaca bir değeri yoktu.

Doğrudan kölelerin valiliğe getirildiğine dair rivayetler de vardır. Mesela Hz. Ali, şikâyetlerin artması üzerine Rey valisi Yezîd b. Hüceyye et-Temîmî'yi azletti ve onun yerine kendi kölesi Sa'd'ı atamıştır.²¹ Emevîler döneminde Herât, Badğîs, Bûşenc yörelerinin valisi Nâfî b. Hâlid et-Tâhî tüm işlerini kölesi Zeyd eliyle yürütmüştür.²² Abdülaziz b. Mervân, Züheyr b. Kays el-Belevî'nin 69/689 yılında şehit edilmesi üzerine kölesi Tâlid'i İfrikiye valisi yaptığı da rivayet edilmiştir.²³

Vekâleten valilik yapanlar içinde çok sayıda azatlı vardı. Bu durum (eski) efendi ile köle arasında kurulan güven ve iyi ilişkilere işaret etmektedir. Hz. Ömer zamanında Mısır valiliğine Mücâhid b. Cebr (Amr b. el-Âs'ın yerine) ile Mekke valiliğine Abdurrahman İbn Ebzâ (Nâfî b. Mâlik'in yerine) vekâleten getirilmiştir.²⁴ Emevîler Dönemi'nde İfrikiye valisi Mesleme b. Muhalled el-Ensârî, görevini vekâleten azatlı kölesi Ebû Muhâcir eliyle yürütmüştür.²⁵ Yine Hicaz valisi Abdurrahman b. Dahhâk görevini mevali asıllı İbn Hürmüz eliyle yerine getirmiştir.²⁶

Emevîler mevâlî asıllıları bazen doğrudan *vali*, bazen de *vali nâibi* tarzında atamıştır. Muâviye, Yemen valisi Utbe b. Ebû Süfyân'ı azlederek yerine vali naibi olarak mevâliden Fîrûz ed-Deylemî'yi atamıştır. Muâviye yine Fîrûz'dan sonra, Sa'îd b. Dâzeveyh el-Fârisî'yi, ölümü üzerine de mevâliden Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi Yemen valiliğine getirmiştir.²⁷

72; İbn Semûre, Ömer b. Ali el-Ca'di, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, (thk. Fuat Seyyid), Kahire 1957, s. 58; Râzî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah Muhammed (460/1068), *Târihu Medinetü's-San'a*, s. 295.

²⁰ İbn Sa'd, VIII, 95; İbn Semûre, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, s. 58; Râzî, *Târihu Medinetü's-San'a*, s. 295.

²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 171.

²² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 307.

²³ Tâlid, 4 yıl kadar valilik yaptığı ve köle olması hakkında artan şikâyetler üzerine onu azat ettiği rivayet edilmiştir. İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhá*, (thk. Charles C. Torrey), Leiden 1920, s. 203.

²⁴ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer*, TDV Yay., Ankara 2011, s. 177.

²⁵ el-Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1407/1987, s. 320; Taberî, II, 210, 302-304, İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 321, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1390/1970, II, 3; Safedî, XXIV, 72.

²⁶ Taberî, V, 13; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, Beyrut 1996, III, 181; bkz. Ârif Ahmed Abdülganî, *Târihu Umerâi'l-Medîne*, s. 93.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 3.

Emevîler Dönemi'nde, Muâviye tarafından azatlı Ebû Bekre'nin oğlu Ubeydullah, Sicistan valiliği,²⁸ I. Yezîd (b. Muâviye) tarafından azatlı Revh b. Zinbâ'yı Medine valiliği yapmıştır. Revh, Harre Vakıyası'ndan sonra (h.63) azledilse de, Abdullah b. Zübeyir tarafından Medine valiliğine tekrar getirilmiştir. Revh b. Zinbâ'nın aslında bu işin ehli ve valilikte yetenekli olduğunu düşünen birbirlerine düşman halifelerce atanması ise dikkat çekicidir. Nitekim Mervân b. Hakem de onun vali olarak kalmasında bir beis görmemiştir.²⁹ Abdullah b. Zübeyir'in azatlısı Vehb b. Mu'atteb'in kısa bir Medine valiliği sonrasında,³⁰ bölgenin kontrolü tekrar Emevîler'e geçmiş ve Abdülmelik tarafından göreve önce Ubeydullah b. Ebû Bekre ardından Hümrân b. Abân gibi azatlılar getirilmiştir.³¹

Halife Süleyman b. Abdülmelik, Kureyş'in mevlâsı Muhammed b. Yezîd'i İfrikiye valiliğine getirmiştir.³² Birkaç yıl sonra da halife Ömer b. Abdülaziz, azatlısı Abdullah b. Muhâcir el-Ensârî'yi, Muhammed b. Yezîd'in yerine atamıştır.³³ Halife Hişâm döneminde İfrikiye valiliğini azatlısı Abdullah b. el-Habbâb yapmıştır.³⁴ (III.) Yezîd, Haccâc'ın azatlısı Yezîd b. Ebî Müslim'i Afrika genel valisi yapmıştır.³⁵

Valilerin de benzer şekilde kendilerine yakın buldukları mevâlileri tercih ettiklerini görürüz. İfrikiye bölge valisi Musa b. Nusayr,³⁶ Berberi kökenli azatlısı Târik b. Ziyâd'ı önce öncü birlikler komutanlığına,³⁷ ardından Tanca valiliğine getirmiştir.³⁸

²⁸ İbn Küteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889) *el-Me'ârif*, neşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1388/1969, s. 289; İbn Sa'd, IX, 189; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 188, 190.

²⁹ Ârif Ahmed Abdülganî, *Târihu Umerâi'l-Medîne*, s. 63, 64.

³⁰ Ârif Ahmed Abdülganî, a.g.e., s. 72, 73.

³¹ Taberî, V, 167, VI, 165; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 112, 120; Safedî, XIII, 103.

³² İbn Abdülhakem, s. 203; İbn Haldûn, *İber*, IV, 240; Mısırî, s. 51; Hammâs, s. 346. Başka bir rivayette Muhammed b. Yezîd de Mahzûmoğulları'nın bir azatlısıdır. Taberî, VI, 97, 617; Mahmud Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Cahiliyye İla Evâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dımaşk 1408/1998, s. 257.

³³ Halîfe, *Târîh*, s. 207.

³⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 324; Mikdâd, *el-Mevâli*, s. 258. Bu dönemlerde mevaliden valilik yapanlar vardı. Yezîd b. Velîd, mevâliden ed-Dahhâk b. Vâil es-Seksekî'yi vali olarak atadı. Süleyman b. Abdülmelik döneminde Sind valisi idi. Belâzurî, *Fütûh*, s. 618; İbnü'd-Deybâ, s. 41.

³⁵ Mikdâd, s. 258. Ancak Taberî, Haccac'ın Yezîd b. Ebû Müslim'i İrakeyn haracının başına getirildiğini kaydeder. Taberî, IV, 28, VI, 493.

³⁶ Musa b. Nusayr'ın köle, azatlı veya hür oluşu hakkında farklı görüşler vardır. Ümeyyeoğulları'nın (aynı aileden) Abdülaziz b. Mervân b. Hakem'in, Lahmoğulları'nın azatlısı olduğu yanında hür olduğu da söylenmiştir. el-Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1379/1960, II, 277; Belâzurî, *Fütûh*, s. 331; Taberî, III, 377; Zehebî, *Siyer*, IV, 496; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 171; Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arabî ve'l-İslâm*, neşr. Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk 1397/1977, I, 104, 107; Mısırî, s. 48; Kuzey Afrika genel valisi Abdülaziz b. Mervân müttefiki Lahmoğulları'nın azatlısı Musa b. Nusayr'ı İfrikiye valiliğine getirmiştir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 322; İbn Abdülhakem, s. 203; Halîfe, s. 189; Musa ilk önce Abdülmelik b. Mervân tarafından atanmış ve onun İfrikiye valiliği Velîd b. Abdülmelik tarafından da devam ettirilmiştir. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 277; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 137.

Horasan bölge valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, mevâliden Hâlid b. Bermek'in babası Bermek'i Belh ve civarına âmil olarak görevlendirmiştir.³⁹ Mısırdaki istikrarın kolay sağlanamadığından olsa gerek, mesela Halife Hişâm b. Abdülmelik'in sırayla Selûloğulları'nın azatlısı Ubeydullah b. el-Habhâb ve el-Hâris b. Ka'boğulları'nın azatlısı Sa'îd b. 'Ukbe valilik görevine getirmiştir.⁴⁰

Hâciplik (Özel Kalem Müdürlüğü)

Hâcip, yüksek dereceli bir memur olup, halifeyi korumak, makamlarına ve halifeye göre görüşecekleri konunun önemine göre insanları halifenin huzuruna almakla görevlidir. Esasen yöneticilerle halk arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Günümüzün genel sekreterlik⁴¹ ya da özel kalem müdürlüğü ile benzetilebilecek bir makamdır.⁴²

Kaynaklar, Hz. Peygamber ve Dört Halifenin hâcip görevlendirmesi ile ilgili net bilgi vermezken, Emevîlerin kuruluşundan itibaren hâciplerin görevlendirildiği konusunda hemfikirlerdir.⁴³ Zira Hz. Ali, Muâviye ve Amr'a karşı tertiplenen meşhur suikastlardan⁴⁴ sonra (40/660) halifelerin, özel korumalar olmadan halk içine pek çıkmadıkları, hatta vakit namazlarına bile korumasız gitmedikleri görülmüştür. Hâcip, ortamın müsait olduğunu başı ile işaret ettikten sonra ancak kabullere geçilmiştir.⁴⁵

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde hâciplik fonksiyonunu bir şekilde yeri-ne getirenler oldu.⁴⁶ Mesela, Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Enese, kendisi ile görüşmeye

³⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e*, IV, 252; Mısırî, s. 49.

³⁸ Halîfe, s. 192; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 252; İbn Haldûn, *İber*, IV, 117, 239.

³⁹ Bermekiler, Abbasiler döneminde çok etkili ve söz sahibi olmuş bir sülaledir. İbn Kesîr, *Bidâye*, XIV, 632; Mısırî, s. 56.

⁴⁰ Halîfe, s. 224, 235, 267.

⁴¹ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, II, 139.

⁴² İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire 1996, I-IV, I, 83.

⁴³ İslâm tarihinde, başlangıçta hâciplerin yetkisi ve etkinliği fazla değilken, sonraları belki de Bizans ve İran'ın etkisi ile daha etkin olmaya başlamıştır. Hâcipler saray protokolü yanında devlet merasimlerini de düzenliyordu. İbn Kütaybe, *Uyûn*, I, 84; Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 96.

⁴⁴ Hz. Ali'ye Abdurrahman b. Mülcem, Muâviye'ye Bürek, Amr b. el-Âs'a Dâzeveyh suikast tertiplemişti. Dâzeveyh Anberoğulları'nın azatlısıydı. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423, 427-429.

⁴⁵ Hâciplik uygulamasının gerekçeleri arasında Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. As'a yapılan suikastlar hep ileri sürülmüş ve hâciplik Emevîlerden sonra kurumsallaşmıştır. Muâviye'nin özel güvenlik kuvvetlerinin başında mevâliden Muhtâr adlı biri bulunuyordu. Bu şahsın Himyerîlerin azatlısı Ebû'l-Muhârik olduğu da söylenmiştir. Muâviye kendine ilk koruma tayin eden halife olmuştur. Yine hâciplerinin başında azatlı kölesi Sa'd bulunuyordu. Taberî, V, 330; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 372; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.

⁴⁶ Halifenin kapısını korumak ve huzura girmeye izin vermek şeklindedir. Bkz. Kettânî, Muhammed Abdülhay (1333/1915), *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-III, (çev. Ahmed Özel), İstanbul 1983, I, 611; bkz. Güzel, Ahmet, *Hülefâi Râşidîn döneminde İdari Yapı*, İstanbul 2011, s. 82.

gelenlerin içeri girmelerine izin verirdi.⁴⁷ Hz. Ebû Bekir'in kölesi Südeyd,⁴⁸ Hz. Ömer'in azatlısı Yerfû,⁴⁹ Hz. Osman'ın azatlıları Hümrân ve Nâil,⁵⁰ Hz. Ali'nin azatlıları Bişr ile Kanber hâciplik benzeri bir görev yaptılar.⁵¹ Ama saydığımız bu kişiler ve üstlendikleri görevlerin, bir memuriyetten daha çok işlerin daha iyi yürütülmesini sağlayan birtakım görevlendirmeler olarak da düşünülebilir.⁵²

Emevîler döneminde resmen hâciplerin atandığı ifade edilmektedir.⁵³ Hâcipler içinde çok sayıda azatlı vardı. Mervân b. Hakem'in hâcipliğini Muhammed b. Ebû Süheyl adında bir azatlı yaptı. Abdülmelik b. Mervân'nın hâcipliğini Ebû'z-Zü'ayzi'a Yusuf, Süleyman b. Abdülmelik'in hâcipliğini Sa'îd, Ebû Yusuf,⁵⁴ Ebû Ubeyd⁵⁵ ve Muhammed b. Ebû Süheyl gibi mevâlî asıllı kimseler üstlendi.⁵⁶ Abdülmelik'in hâcibi ise Himyerîli azatlısı Adıyy b. İyyâş idi.⁵⁷ Ömer b. Abdülaziz'in hâcipleri Hubeyb⁵⁸ ve Servân,⁵⁹ Yezîd b. Abdülmelik'in hâcibi Hâlid mevâliden idi.⁶⁰

⁴⁷ Vâkıdî, s. 9, 24, 146, 153; İbn Sa'd, III, 46; Halife, s. 53; Taberî, III, 171. Anlatılan birçok rivayette Bilâl-i Habeşî'nin de bu görevi yaptığı anlaşılmaktadır. İbn Kütaybe, *Meârif*, s. 177; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, s. 373; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 72.

⁴⁸ Halife, s. 66; en-Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (733/1332), *Nihâyetü'l-İreb fi Fünûni'l-Edeb*, neşr. Saïd Âşûr v.dğr., Kahire 1405/1985, IX, 144; Zehebî, *Târîh*, III, 121; Kettânî, I, 101.

⁴⁹ Halife, s. 89. Yerfâ' şeklinde de söylenir. Hz. Ömer'in içeri girmesini istediği kişileri huzura alırdı. Kâtipliğini de yapan Yerfâ' halifenin farklı işlerinde de yardımcı olurdu. Ebû Ubeyd, s. 15, 55, 218, 530; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 44. Hz. Ömer'in valilerinden istediği dört şart; ata/beygire binmemeleri, yemek seçmemeleri, ince/ipek elbise giymemeleri ve insanların ihtiyaçlarını iletmesini engellemeleri yani kapıcı istihdam etmemeleriydi. İbn Kütaybe, *Uyûn*, I, 53. Taberî, IV, 207.

⁵⁰ İbn Sa'd, VII, 279; Halife, s. 106; İbn Kütaybe, *Meârif*, s. 202; Taberî, III, 377, 415, IV, 327, 400; Safedî, XIII, 103; Nüveyrî, IX, 509; Kettânî, I, 101.

⁵¹ Halife, s. 121; Kettânî, I, 22. Ancak Hz. Ömer'in Hüzmûzân tarafından şehit edilmesi olayında "Onun hacibi koruması nerede?" diye sorulduğunda yanındakiler; "Onun hacibi koruması yoktur." Demeleri yine Hz. Ömer'in vali ve ailelerine hacip tayin etmemelerini söylemesi, (Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 190; Şibli Numânî, II, 48) Hz. Osman muhasara altındayken Hz. Ali ve oğullarının kapısında nöbet tutması gibi sebeplerle hacip görevlendirilmediğini söyleyen kaynaklara rastlanmıştır. Güzel, *Hülafa-i Raşîdin Döneminde İdarî Yapı*, s. 82-83.

⁵² Nitekim İbn Haldûn, İslâmiyet'te iş ve ihtiyaç için gelen birinin kapıdan çevirmenin doğru olmadığına işaret etmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 324-325.

⁵³ Emevîler döneminde, özellikle de eyaletlerin oluşturulmasından sonra sınırların alabildiğine genişlemesi, devlet işlerinin artmasıyla önemli devlet işlerini öncelikle gereği ve güvenlik tedbirlerini zorunlu kılan acı tecrübelerin yaşanması, valilerin de hacip kullanmalarını gerekli kıldı. el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A`şâ fi Sina`âti'l-İnşâ*, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin- Nebîl Hâlid el-Hatîb- Seyyid Ali Nâbit, Beyrut 1407/1987, III, 296.

⁵⁴ Halife, s. 190; Buhârî, *Târîh*, I, 445.

⁵⁵ Halife, s. 204; Taberî, VI, 180.

⁵⁶ Halife, s. 205.

⁵⁷ Halife, s. 190. Abdülmelik hacip olarak göreve getirdiği kişiye şöyle talimat vermiştir: "Üç kişi dışında seni kapıma (insanların yanıma girmesine) engel olarak atadım. Namaza çağırın, o Allah'a davet et-

Emevîlerin son dönemlerinde görev yapan önemli valilerinden Hâlid el-Kasrî'nin hâcibi Leysîlerin mevlâsı Harun b. Miyâs idi.⁶¹ Hişâm b. Abdümelik'in hâcipliğini azatlısı Gâlib b. Mes'ûd yerine getirdi. Son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in hâcipliğini Süklâb veya Miklâs adlı bir azatlısı yaptı.⁶²

Posta (Berid) Görevi

Hz. Peygamber hicret ederken yanında Hz. Ebû Bekir bulunuyordu. Hz. Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Führeyre aracılığı ile Mekke'de olup bitenlerden haberdar olmasını bir tür postacılık hizmeti olarak da düşünebiliriz. Bu iş için seçilen kişinin zeki, sır saklayan, yaptığı işi kimseye sezdirmeyen bir yapıda olması gerekirdi. Hz. Peygamber ve arkadaşı Hz. Ebû Bekir'in kaldığı Sevr Mağarası, Mekke'ye bir buçuk saatlik bir mesafedeydi. Âmir b. Führeyre, hem mağaraya gidiş geliş izlerini güttüğü koyun sürüsü ile kamufle etti hem de onlara lojistik destek sağladı.⁶³

Medine'de devletleşme sürecine giren Müslümanların düzenli ve sürekli bir şekilde haberleşmeye ihtiyaçları doğdu. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde ülke içinde ve dışında genelde mektupla haberleşirlerdi. Haberleşme (berîd) kurumu, Emevîler zamanında sistemli bir hale geldi. İlk Emevî halifesi Muâviye'nin de buna öncülük etti. Muâviye, posta taşıyıcıları için birtakım düzenlemeler yaptı.⁶⁴

mektedir. Postacı, çünkü o önemli haberler getirir. Yemek getiren, çünkü yemek beklerse bozulur." İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.

⁵⁸ Halîfe, s. 208.

⁵⁹ el-İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (356/966), *Kitâbu'l-Egânî*, (thk. Saffin Adnan Dâvûdî), neşr. Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1992, IX, 246.

⁶⁰ Halîfe, s. 215.

⁶¹ Halîfe, s. 228; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 112.

⁶² Halîfe, s. 235, 268.

⁶³ Âmir b. Führeyre'nin yaptığı bu iş tam olarak posta hizmeti elbette değildir. Ama şehirde olup bitenlere kulak verip kendilerine iletmesini bir tür posta (haber) hizmeti olarak düşünebiliriz. Konu ile ilgili bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 99; Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 45, "Salât", 86, "Meğâzî", 28; Belâzurî, *Ensâb*, I, 194; Diyarbekrî, *Târîh*, I, 330; İbnü'l-Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II, 59; Hamîdullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s.159; Ağırman, Mustafa, "Asr-ı Saâdetde Ordu ve Savaş Stratejisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm*, IV, 69. Hz. Peygamber'in "Berîd/postacı olarak göndereceğim güzel yüz-lü ve güzel isimli olsun" dediği rivayet edilir. Halîl b. Ahmed, VIII, 29.

⁶⁴ Halîfe, mektubu bizzat kendi mührü ile mühürledikten sonra yeminli postacı diyebileceğimiz kişiler aracılığıyla ilgili yerlere ulaştırmıştır. Taberî, V, 330, 331; Yazıcı, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme", *AÜİFD*, XXIX, Ankara 1987, s. 376-379; Zeydân, Corci *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, (çev. Zeki Merâmiz), İstanbul h.1328, I, 233.

Emevîler döneminde yazılan siyasi mektupların ve haberleşmelerin kontrolü için mühür divanı kuruldu.⁶⁵ Haberleşmede (getir götür işlerinde) kölelerin kullanılma ihtimali yüksektir. Bu dönemde Bizans ve İran devletlerinin haberleşme deneyimine sahip köle ve azatlılardan yararlandıdığı kanaatindeyiz. Süleyman b. Abdülmelik, mühür divanı görevini Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh ile Yemenli azatlısı Nu`aym b. Ebî Seleme'ye vermiştir. Yine azatlılardan Nu`aym, Ömer b. Abdülaziz'in, Mâtir, Yezîd b. Abdülmelik'in, er-Rabi' b. Şâbur, Hişâm b. Abdülmelik'in mühürdarı idi. Kaynaklarda adı verilmeyen bir azatlının son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in haberleşme işinin başında olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁶

Günlük hayatta başta evler olmak üzere, köle ve cariyelerin konumları gereği dışarı ile irtibatından haberleşme amacıyla yararlandıdığı gibi⁶⁷ valiler ile halife arasındaki haberleşme işinde köleler kullanılırdı.⁶⁸

Diğer Memuriyetler

Hz. Peygamber döneminde yapılan bazı hizmet ve görevler, ilerleyen zamanda kurumsallaşmıştır. Hz. Ömer, her bir vilayete memur olarak vali, kâtip, divan kâtibi, haraç memuru, emniyet görevlisi (ahdâs), haznedar, kadı ve ordu komutanı tayin etmiştir. Bazen valilik ve ordu komutanlığının aynı kişide toplandığı görülmüştür.⁶⁹ Emevîler Dönemi'nde kurumsallaşma artarak devam etmiştir.

Abdülmelik b. Mervân zamanında birçok alanda köklü reformlar yapıldı. Onun emriyle, resmi dil Arapça oldu, idarî ve malî yazışmalar bu dilde yapılmaya başlandı. Böylelikle bürokrasinin dili Arapçalaştırıldı. Bu durumda Müslüman Araplar ve en azından Arapça bilen mevâlî, Hıristiyan tebaaya karşı ön plana çıkmaya başladı. Abdülmelik'in Hıristiyan kâtibi (kölesi/azatlısı) Sercûn, Rum kâtiplerine bu durumu şöyle izah etmişti; "Artık geçiminizi bu mesleğin dışında bir şeylerden karşılayın. Allah bu işi sizden aldı."⁷⁰

⁶⁵ F. Köprülü kaleme aldığı Berid maddesinde, Emevîler döneminde *berid* teşkilatının düzenli çalışması için devlet hazinesinden geniş tahsisatlar ayrıldığından söz eder. Ömer b. Abdülaziz (99-100/717-720) haberleşme işiyle görevlendirdiği Süleyman b. Ebü'l-Sâri'nin adının geçtiği belge 99/717 tarihli bir belgeye dayanarak, Emevîlerin haberleşme modeli ile Bizans'ın ki benzerlikler taşıdığını kaydeder. F. Köprülü (Berid, s. 542) Dört milyon dirhem'den söz eder. Bkz. Yazıcı, Nesimi, *a.g.m.*, s. 379-380.

⁶⁶ Halife, s. 194, 199, 298, 215, 235, 268; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 174.

⁶⁷ Taberî, Mus`ab b. Zübeyir ile ilgili haberde bir cariyenin etrafa haber uçurduğunu söylemiştir. Taberî, VI, 161.

⁶⁸ Mesela, Basra valilerinden Ubeydullah b. Ebû Bekre, halife ile arasındaki irtibatını kölesi Hümrân aracılığı ile yürütürdü. Taberî, V, 506; Safedî, XIII, 103.

⁶⁹ Yezîd b. Ebû Müslim Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen siyahî mevâliden cizye almak üzere kölelerini görevlendirdi. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 353; Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 98.

⁷⁰ Taberî, VI, 180, 181; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 333.

Adli Görevler

Kur'ân adaletli davranmaya büyük önem atfetmekte, adaletin yerine getirilmesi için de gerekli tedbirlerin alınmasını şart koşturmaktadır. Hz. Peygamber yargı işini de üstlendi.⁷¹ İlk dönemden itibaren kadılık müessesesi hep var oldu. Kadıların hür olması öngörüldü. Emevîler Dönemi'nde azatlı ve mevâlinin kadı olmasına Arapların özellikle halife ve valilerin pek sıcak bakmadığı görülmüştür.

Bu kurum Hz. Ömer tarafından yeniden yapılandırılıp düzenli bir sisteme kavuşturulmuştur. Hz. Ömer'in Basra kadılığını azatlılardan Ammâr b. Yâsir yapmıştır.⁷² En uzun süreli kadılık yapan mevâlî asıllı Kadı Şüreyh⁷³ ve Vehb b. Münebbih olmuştur.⁷⁴

Emevîler döneminde kadılar doğrudan halife veya bölge valileri tarafından atanmış ve azledilmiştir.⁷⁵ Basra valisi Hâlid b. Abdullah b. Esîd, Basra kadısı olarak 72/691 yılında azatlılardan Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi getirirse de çok geçmeden Haccâc tarafından azledilmiştir.⁷⁶ Mevâliden Sa'îd b. Cübeyr Kûfe kadılığı yapmıştır. Sa'îd b. Cübeyr, Haccâc b. Yûsuf'a karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as tarafını tuttuğu gerekçesi ile de idam edilen ilk kadı olmuştur.⁷⁷ Sa'îd b. Cübeyr'in yerine Tay kabilesinin mevlâsından Ebü'l-Buhterî Sa'îd b. Fîrûz et-Taî'nin (83/702) getirilmesi gündeme gelmişse de, Arapların mevâlîye itaat etmeyeceği öne sürülerek, ataması gerçekleşmemiştir.⁷⁸ Abdullah b. Zübeyr'in Basra kadılığını azatlılardan Sa'îd b. Nimrân el-Hemedânî üstlenmiştir.⁷⁹

Adli işlerde kadılara yardımcı olanlar vardı. '*el-Cilvaz*' denilen kadı ile beraber gezen ve davacı ve davalıları mahkeme odasına alan günümüz mübaşirlerine⁸⁰ benzetilebilecek görevlilerle, '*el-Hares*' veya '*emînu'l-kâdi*' denilen ceza infaz memurları⁸¹ vardı. Bu

⁷¹ Mâverdî, s. 76.

⁷² Belâzurî, *Ensâb*, I, 165; Zehebî, *Târîh*, III, 121. Mevâliden kadılık görevi yapanlar oldu. Mesela, Hz. Ali'nin Kûfe kadılığını mevâliden Ebü'l-Esved ed-Düelî yaptı. Taberî, V, 136.

⁷³ Halîfe, *Târîh*, s. 88; 107, 121, 141, 159; İbn Kütaybe, *Uyûn*, I, 61.

⁷⁴ Vehb b. Münebbih, Ömer b. Abdülaziz zamanında San'a kadılığı yaptı. İbn Semûre, s. 57; Yahya b. Hüseyin, s. 118.

⁷⁵ Söylemez, *Bedevîlikten Hadâriliğe Kûfe*, s. 197.

⁷⁶ Halîfe, s. 186; İbn Kütaybe, *Me'ârif*, s. 288; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 130; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254.

⁷⁷ Haccâc, "*Halk, kadı ancak Araplardan olur, (mevâlî) kadı olamaz demelerine rağmen seni bu göreve getirmedim mi? Senin dışında mevâliden kadılığa getirdiğim hiç oldu mu?*" diyerek mevâlinin kadılığa getirilmesine açıkça sıcak bakmadığını söylemiştir. İbn Kütaybe, *Me'ârif*, s. 310-311; Müberrred, II, 493; Söylemez, *a.g.e.*, s. 197, 295.

⁷⁸ İbn Sa'd, IV, 292; İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 105; bkz. Söylemez, s. 295.

⁷⁹ Taberî, VI, 180.

⁸⁰ Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (207/822), *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut ts., I-III, II, 307; Atar, s. 142; Söylemez, *a.g.e.*, s. 198

⁸¹ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, II, 277, 320; bkz. Söylemez, *a.g.e.*, s. 198-199.

görevliler içinde çok sayıda köle ve mevalinin olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle ceza infaz işi/cellâtlık gibi görevler genelde kölelere yaptırılmıştır.⁸²

Kâtiplik Görevi

Kâtiplik, Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktı. Nazil olan Kur'ân ayetlerini yazıya geçirmek başta olmak üzere, komşu kabile ve çevre devletlerle ilişkilerde ve diplomatik yazışmaları yapmakla görevlendirilen birtakım kimseler vardı. Dört Halifenin her birinin hem özel hem de çeşitli görevler için kâtipler edindiğini biliyoruz. Emevîler döneminde yazışmalar arttı ve kâtiplik mesleği daha da ayrıntılı bir hal aldı. Haraç kâtipliği, ordu kâtipliği ve mahkeme kâtipliği gibi dallara ayrıldı.⁸³ Halifeler başta olmak üzere üst düzey devlet görevlileri halk ile ilişkilerini sağlıklı bir şekilde yürütmek, sırlarını saklamak ve yazışmalarını yapmak için özel bir kâtip (sekreter) edindiklerini görürüz.⁸⁴

Hz. Ömer'in kâtipliğini yapan Hâfız isimli Hireli Hıristiyan bir kölesi olduğundan söz edilir.⁸⁵ Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Sicistan fethi ile ilgili anlaşmayı Hasan el-Basrî kaleme aldı.⁸⁶ Hz. Peygamber'in hizmetini gören ve birçok konuda işlerini yürüten azatlı kölesi Ebû Râfi' ve oğlu Ubeydullah Hz. Ali'nin kâtipliğini yaptı.⁸⁷ Muâviye ile Amr arasındaki mutabakat metninin kâtipliğini Verdân (40/661) yaparken⁸⁸ hatta daha sonra gelen birçok Emevî halifesinin özel kâtipliğini üstlenen Rum asıllı Sercûn er-Rûmî'den başkası değildi.⁸⁹

Kâtiplik konusunda uzmanlaşan ve bu konuda eser yazan önemli konulara yükselen köleler/ azatlılar olmuştur. Mesela son Emevî halifesi Mervân'ın kâtipliğini Abdülhamid el-Kâtib (132/750) adlı İranlı bir azatlı yaptı. Abdülhamid'in kâtiplik sanatı üzerine bir risalesi vardı.⁹⁰ Yine Yunus el-Kâtib adlı başka bir azatlı yazdığı şarkı sözleri ile ünlendi.⁹¹

⁸² İmam Mâlik, zorlama ile boşamanın geçersiz olacağını söylerken 'ellerinde bir kırbaç, iki demir pranga ile bekleyen kölenin' varlığını örnek gösterir. Bkz. *Muvatta'*, IV, 845 (2181).

⁸³ Sariçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 93-94.

⁸⁴ İbn Haldûn, a.y.

⁸⁵ İbn Kütaybe, *Uyûn*, I, 43.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 23.

⁸⁷ İbn Sa'd, IV, 68, 341; İbn Kütaybe, *Me'ârif*, s. 145; Taberî, III, 170, 180; İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 177; Zehebî, *Siyer*, II, 16.

⁸⁸ Bu anlaşma 38/658-659 yılında Kudüs'te imzalandı. İbn Sa'd, IV, 254.

⁸⁹ Halife, s. 141; Belâzurî, *Ensâb*, V, 165, 407; Taberî, V, 330, 331, VI, 180; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 263; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 372. Sercûn, Abdülmelik'in ve babası Mervân'ın da kâtipliğini yaptı. Halife, s. 189; Taberî, VI, 180; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.

⁹⁰ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 218; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 336-336.

⁹¹ Turabî, *a.g.m.*, s. 236.

Mervân'ın kâtipliğini azatlıları Hümrân ile Uheyb,⁹² Abdülmelik'in azatlısı Ebû'z-Zü'ayzi'a,⁹³ Velîd b. Abdülmelik'in kâtibi azatlısı Nüfey',⁹⁴ Süleyman b. Abdülmelik'in mektup kâtipliğini Amir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh üstlenirken,⁹⁵ o dönemin ünlü valilerinden Yezîd b. Mühelleb'in kâtipliğini Kevser ile Sedûsoğulları'nın azatlısı el-Mugîre b. Ebî Kurre'nin yapmıştır.⁹⁶ Süleyman b. Abdülmelik'in (mektup) kâtibi azatlısı Cenâh,⁹⁷ Süleyman b. Abdülmelik'in yazışma kâtibi Ümmü'l-Hakem bnt. Ebû Süfyân'ın azatlısı Leys b. Ebû Rukeyye idi.⁹⁸ Ömer b. Abdülaziz'in kâtipliğini azatlısı Leys yaptı.⁹⁹ Yezîd b. Velîd'in kâtipliğini Leys b. Ebî Süleyman b. Sa'd ve Mervân b. Muhammed'in kâtipliğini meşhur kâtiplerden Abdülhamid b. Yahya idi.¹⁰⁰

Valilerden Mesleme b. Abdülmelik'in azatlısı Sümey', Resâil Divanı'nda Ümmü Hakem bnt. Ebû Süfyân'ın azatlısı el-Leys b. Ebû Rukeyye,¹⁰¹ Irak valisi Yusuf b. Ömer'in haraç kâtipliğini Berke ailesinin azatlısı Kuhzem b. Süleyman, halifenin mektupları için azatlısı Rüşdin yapmıştır.¹⁰² Yine valilerden Yusuf b. Ömer'in kâtibi azatlısı Cüdeb idi.¹⁰³

Divan Görevlileri

İslâm devletinde divan tutulması (kayıtların tutulup hesapların yapılması) işi ilk defa Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Hz. Ömer'i bu konuda ikna eden kendisi de bir zamanlar hükümdar olan Hümrüzân idi.¹⁰⁴ Divanların dili bölgelere göre değişirdi. Irak'ta Farsça, Şam ve Mısır'da Rumca idi ve bürokraside ağırlıklı olarak gayri müslim nüfus istihdam edilirdi. Abdülmelik b. Mervân divan yazışmalarını Arapçaya çevirmesiyle birlikte bu iş için de azatlısı Salih b. Abdurrahman'ı görevlendirmiştir.¹⁰⁵

⁹² Taberî, III, 377, VI, 180; Safedî, XIII, 103.

⁹³ Halîfe, s. 189. Ebû'z-Zü'ayzi'a Abdülmelik'in muhafız birliğinin de komutanı idi. Belâzurî, *Ensâb*, VI, 319; VIII, 369, 382; Taberî, VI, 180; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 110.

⁹⁴ Nüfey' b. Züeyb Abdülmelik'in azatlısı idi ve Resâil Divanı kâtipliğini yaptı. Halîfe, s. 197; Taberî, VI, 181.

⁹⁵ Halîfe, s. 199; Taberî, VI, 181.

⁹⁶ Halîfe, s. 203.

⁹⁷ Halîfe, s. 199. Taberî, VI, 180. Velîd b. Abdülmelik'in de kâtipliğini yaptı. Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 72.

⁹⁸ Taberî, VI, 181; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 263; Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 170; Halîfe, s. 203.

⁹⁹ Mes'ûdî, *a.y.*; Halîfe, s. 208.

¹⁰⁰ Halîfe, s. 242; Taberî, VI, 182.

¹⁰¹ Taberî, VI, 181.

¹⁰² İbn Sa'd, VII, 282-283.

¹⁰³ Taberî, VII, 148.

¹⁰⁴ Hümrüzân; "Seferdeki askerlerin gelip gelmediğini kim bilecek? Eğer bu askerlerden geride kalacak olursa, ordudaki yerleri boş kalır. Bu durum ancak divan tutularak kontrol altına alınır." demiş ve divan hakkında gerekli tüm bilgileri vermiştir. İbn Sa'd, VII, 90; Taberî, IV, 112; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 332-333.

¹⁰⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 332-333.

Divanlar yönetimin işlerliğini gösteren değişik ad ve fonksiyonlara sahip kurumlardı. Halifenin mektup ve her türlü yazışmalarını yürüten Resâil Divanı kâtipliğini Muâviye'nin azatlılardan Ubeyd (veya Ubeydullah) b. Evs el-Gassânî yaptı.¹⁰⁶ Divan sadece vergi ve mali işlerde değil askerlik hizmetlerinde de tutulurdu. Divânü'l-Cünd (Ordu Divanı) görevlileri içinde köle ve azatlıları da görebiliriz. Muâviye'nin Harac Divanı sorumlusu Sercûn, bu işin duayenlerinden biri oldu. Muâviye azatlısı Abdurrahman b. Derrâc'ı ve Ebû'z-Zü'ayzî'a'yı bu iş için görevlendirdi.¹⁰⁷

Abdülmelik'in Mühür Divanı'nda azatlısı Şu'ayb el-'Ummânî görevli idi.¹⁰⁸ Hasin'in azatlısı Süleyman b. Sa'd ve azatlı Süleyman b. Nu'aym el-Himyerî, Süleyman b. Abdülmelik'in Divânü'l-Cünd görevi yanında Harâc Divanı'ndan sorumluydu. Yine Mühür Divânı görevini azatlılardan Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh¹⁰⁹ ile Yemen asıllı azatlısı Nu'aym b. Ebû Seleme üstlendi. Beytülmal'in Köleler ve Giderler Sorumlusu ise Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Abdullah b. `Amr b. el-Hâris idi.¹¹⁰

Ömer b. Abdülaziz'in divan görevleri için çok sayıda azatlı görevlendirildi. Mesele; Onun mühürdarlığını mevlâsı Nu'aym, kâtipliğini el-Leys b. Ebû Rukeyye, İsmail b. Ebû Hâkim ve Recâ b. Hayeve yaptı.¹¹¹ Yezîd b. Abdülmelik'in mühür, hazine (beytülmal) sorumlusu azatlısı Mâtir ve Üsâme b. Zeyd es-Süleyhî idi.¹¹²

Sa'îd b. Abdülmelik'in azatlısı Sâlim b. Abdullah, Velîd b. Abdülmelik¹¹³ ve Hişâm b. Abdülmelik'in Resâil Divânı kâtipliği yaptı.¹¹⁴ Harâc ve Ordu Divânı sorumlusu Selûloğulları'nın azatlısı Ubeydullah b. el-Habbâb ile el-Hâris b. Ka'boğulları'nın azatlısı Sa'îd b. Ukbe idi. Mühür Divânı sorumlusu ise el-Hureyşoğulları'nın azatlısı er-Rabî' b. Şâbur'du.¹¹⁵

Yezîd b. Velîd'in (en-Nâkis) Hatem Divanı Sorumlusu azatlılardan Abdullah b. Nu'aym üstlenirken, Mervân b. Muhammed'in haznedarlığını Huzeyl'in azatlısı İmrân b.

¹⁰⁶ Taberî, V, 330, VI, 180.

¹⁰⁷ Ebû'z-Zü'ayzî'a Abdülmelik'in de kâtipliğini yaptı. Taberî, VI, 180.

¹⁰⁸ Taberî, VI, 180, 181.

¹⁰⁹ Halîfe, s. 189-190, 198; Taberî, VI, 180, 181.

¹¹⁰ Halîfe, s. 204; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 174..

¹¹¹ Halîfe, s. 208; Taberî, VI, 181.

¹¹² Halîfe, s. 215; Taberî, VI, 181.

¹¹³ Halîfe, s. 239; Taberî, VI, 181..

¹¹⁴ Ebû'l-Alâ Sâlim b. Abdullah, İbn Abdurrahman da denilirdi. Halîfe, s. 235; Yâkût, *Mu'cem*, s. 1340 (514).

¹¹⁵ Halîfe, s. 235.

Salih ile Hatem Divânı sorumluluğunu başka bir azatlısı yaparken, Resâil Divânı sorumlusu Osman b. Kays idi.¹¹⁶

Çeşitli Görevliler

Devlet başkanı ve diğer üst düzey görevlilerin hemen yanlarında görevli kimseler bulunurdu. Bunlar verilen emirleri anında yerine getirdiği gibi, zaman zaman efendilerinin yerine vekâleten bazı görevleri üstlenirlerdi. Ayrıca yukarıda saydığımız görevliler dışında devlet erkânının isteklerini, emirlerini yerine getiren ister hemen yanı başında, ister uzaklarda çeşitli görevleri yerine getirenler olurdu. Bu özel görevliler içinde çok sayıda köle ve azatlının olması muhtemeldir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra azatlıları Zeyd b. Hârise ve Ebû Râfi'yi Mekke'ye göndererek eşi Hz. Sevde ile kızlarını getirmiştir.¹¹⁷ Çünkü bu kişiler Hz. Peygamber'in en yakınındaydı. Hz. Peygamber'in gider sorumlusu ve birçok konuda yardımcı azatlılardan Bilâl-i Habeşî idi.¹¹⁸ Hz. Ebû Bekir'in müezzini Ammâr b. Yâsir'in azatlısı Sa'd b. el-Kariz idi.¹¹⁹ Hz. Ömer'in haznedarı azatlılardan Yesâr'dı.¹²⁰

Hz. Ömer'in, Osman b. Maz'un'un bir azatlısından Medine'nin ağaçlarını (ormanları) korumasını ve ağaç kesenlerin balta ve iplerine el koymasını istemiştir.¹²¹ Hz. Ömer'in gece bekçiliğini bazen azatlı kölesi Eslem yapmıştır.¹²² Hz. Osman'ın valilerinden Abdullah b. Ebî Rebîa'nın, savaşçı yeteneklere sahip iki muhafız köle satın almıştır.¹²³

Emevîler döneminde giderek yaygınlaşan muhafız birliklerine köle ve azatlı istihdam edildi. Abdülmelik'in korumalığını sırayla azatlısı Ebû'z-Zü'ayzi'a, Muhâriboğulları'nın azatlısı er-Reyyân b. Hâlid, ardından oğlu Hâlid yürüttü.¹²⁴ Ömer b. Abdülaziz'in koruma amirliğini Ensâr'ın azatlısı Ömer el-Muhâcîr yaptı. Yezîd b. Abdülmelik'in korumalığını polis şefi de olan Yemen azatlılarından Üsâme b. Zeyd üstlendi. Hişâm b. Abdülmelik'in koruma

¹¹⁶ Halife, s. 268; Taberî, VI, 181, 182.

¹¹⁷ Taberî, II, 400; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 271.

¹¹⁸ Bilâl el-Habeşî'nin hatırlarda kalan görevi (mesleği) müezzinliktir. Vâkıdî, s. 140, 149, 155, 193 vd.; İbn Sa'd, III, 214; Belâzurî, *Ensâb*, I, 187; Taberî, II, 599.

¹¹⁹ Sa'd b. el-Kariz, Mescid-i Nebevi'de uzun süre müezzinlik görevi ifa etti. Halife, s. 66; Buhârî, *Târîh*, I, 160; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 258; Zehebî, *Târîh*, III, 121.

¹²⁰ Halife, *Târîh*, s. 89.

¹²¹ Sarıçam, *Hiz. Ömer*, s. 174.

¹²² İbn Sa'd, V, 271; Halife, *Târîh*, s. 89; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 189; Meşhur "Kocakarı ve Ömer Hikâyesi"ni rivayet eden Zeyd b. Eslem, babasının o gece Hz. Ömer'in teftişinde görevli olarak ona eşlik etmiştir. Taberî, IV, 205-206; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 453, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 129-132.

¹²³ İsfehânî, XII, 329.

¹²⁴ Halife, s. 189, 204; Taberî, VI, 180.

amirliğini azatlısı Nusayr yaptı. Yine Velîd b. Abdülmelik'in harbecisi Himyerîli Kudâî Hasin'in azatlısı Ebû's-Seken idi.¹²⁵

Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in Kûfe üzerindeki etkinliğini kontrol altına almak üzere azatlı kölelerinden birini casusluk yapmakla görevlendirmiştir.¹²⁶ Muhtâr, Zerbâ adlı bir kölesini, Şemir b. Zû-Cevşen ve arkadaşlarını takip etmesi için görevlendirmiş ama izlemenin fark edilmesi üzerine de öldürüldüğü kaydedilmiştir.¹²⁷

Halife Muâviye, birtakım ayaklanmaları bastırmak için de köle ve azatlılardan yararlanmıştı. Leysoğulları'nın kölesi Atâ b. Sâib'i Horasan'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için üzere görevlendirildi.¹²⁸

Elçilik görevine getirilen azatlılar olmuştur. Halife Abdülmelik b. Mervân Bizans İmparatoruna elçi olarak görevlendirdiği azatlı Şa'bî'yi hatırlatabiliriz.¹²⁹

Halife Velîd b. Abdülmelik'in azatlısı Mugîs er-Rûmî Endülüs'ün fethi sırasında bölgeye gittiği ve birçok şehrin alınmasında önemli görevler üstlendiği rivayet edilmiştir.¹³⁰ Mugîs, halife Velîd b. Abdülmelik ile valisi Musa b. Nusayr arasında irtibat, istihbarat ve elçilik vazifesi yapmıştır.¹³¹

Köle ve câriyelerin doğrudan doğruya çocuk eğitiminde görevlendirilmesine ilk zamanlarda sıcak bakılmasa da yetenekli olanların eğitim alanında görevlendirildiğine dair rivayetler vardır.¹³² Azatlıların en geniş deyimiyile mevâlinin din eğitimi başta olmak üzere her alanda Araplardan daha aktif oldukları bilinmektedir. Bilâl-i Habeşî, müezzinlerin piri kabul edilmiştir. Yine Hasan-ı Basrî, geniş halk kitlelerini etkilemiş ve günümüzde de en bilinen kişiler arasında yer almıştır.¹³³ Hz. Ebû Bekir döneminde mevâliden (el-Ebnâ) Haşek isimli birinden söz edilirken onun güzel ahlâk ve faziletıyla öne çıktığı, çok güzel Kur'ân okuduğu ve talebeler yetiştirdiği kaydedilmiştir.¹³⁴

¹²⁵ Halife, s. 196-197, 208, 214, 235

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 389.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 43.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 280.

¹²⁹ Halife, s. 200.

¹³⁰ Mesela Kurtuba şehrinin fatihi olmuştur. ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire 1954-1959, VII, 276.

¹³¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 276.

¹³² Abdullah b. Abbâs satın aldığı bir cariyeyi bir dostuna çocuğunun bakımı ve eğitimi için hediye etmiştir. İbşihî, I, 349; Kallek, s. 233.

¹³³ İbn Sa'd, III, 215; Taberî, III, 17; Belâzurî, *Ensâb*, I, 187, 188; İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 336, 410.

¹³⁴ San'a'da erkeklerle ilk Kur'ân öğreten Haşek olmuştur. Râzî, *Târîhu Medinetü's-San'a*, 294.

Değerlendirme ve Sonuç

Medine'de tüm kurumları ile teşekkül etmiş günümüz anlamında bir devlet yoktu. Hiyerarşik yapı ve bürokratik işleyiş ile tam anlamıyla oluşan bir yapı henüz kurulmamışsa da eğitimden güvenliğe, sağlıktan ekonomiye, pek çok alanda nüve niteliğinde işlerin yürütüldüğü, basit bir devlet sisteminden söz etmek mümkündür. Köle ve azatlılar, bu mekânın içerisinde bazen aktif bazen de pasiftiler.

Kur'ân işleri ehline verilmesini isterken, Hz. Peygamber adaletle hükmeden idareci simsiyah bir köle de olsa itaat edilmesini istemiştir. Yönetici sınıfından olanların hür olmaları en azından azatlı olmaları beklenmiştir. Azatlının mazlum geçmişini yüzüne vurmamak, azat etmeyi başa kakmak doğru bulunmamıştır. Bir defasında Hz. Ebû Bekir'in Bilâl-i Habeşî'yi azat etmesini minnet borcu olarak değerlendirmesi hiç doğru bulunmamış,¹³⁵ Bilâl'i "*siyahî köle kadının oğlu*" diyerek aşağılayan Ebû Zer el-Gifârî şiddetle uyarılmıştır.¹³⁶

İslam hukukunda yöneticiler için hür olma şartı aransa da vekâleten valilik dâhil önemli görevlere getirilen köleler olmuştur. Kölelerin önemli görevleri üstlenmesi ileriki zamanlarda Memlûklara (Kölemenlere) kadar uzanmıştır. Kölelerin daha doğrusu azatlıların merkezden uzak yörelerde yöneticilik yapmalarının jeo-stratejik önemi yanında eski efendinin köleleri ile ne denli güven ve iyi ilişkiler içinde olduklarını söyleyebiliriz.

Emevîler'in insani ve toplumsal yaklaşımları sorunlu idi. Mevâliye karşı izlediği politikaları ırkçıydı. Emevîler mevâliyi askeri ve idari işlerden mümkün olduğu kadar uzak tutmak istese de, mevalinin (çoğu azatlı) üst düzey idari görevlere gelmesini önleyememiştir.

¹³⁵ İbn Sa'd, III, 218; Belâzurî, *Ensâb*, I, 192; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 38.

¹³⁶ Zehebî, *Siyer*, I, 73.

Kaynaklar

- Ârif Ahmed Abdülğanî, *Târihu Umerâi'l-Medîneti'l-Münevvera (h.1-1417)*, Dimaşk 1417/1996.
- Cemil Abdullah Muhammed el-Mısırî, *el-Mevâli Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyyeti Minhum*; Amman 1988, s. 23,
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul 1994.
- el-Belâzurî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Muhammed Hamidullah), (neşr. Dâru'l-Me`ârif), Mısır 1959
- *Fütühü'l-Büldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ`), Beyrut 1407/1987.
- Güzel, Ahmet, *Hülefâi Râşidîn döneminde İdâri Yapı*, İstanbul 2011.
- Halife b. Hayyat, Ebû Ömer el-Leysî el-Asfûrî (240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, Beyrut h.1397.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/792), (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim Samarrâî), *Kitâbu'l-'Ayn*, Necef h.1355.
- Hammâş, Necdet, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, s. 37-175.
- Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970.
- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles C. Torrey), Leiden 1920.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), İstanbul 2004.
-, *Kitâbu'l-'İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, Beyrut 1996.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), İstanbul 2004.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdümelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi), Beyrut 1417/1997.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (150/767), *es-Sîretü'n-Nebeviyye li-İbn İshâk*, (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 1424/2004.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (774/1372), *es-Sîretü'n-Nebeviyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, Beyrut 1481/1997.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889) *el-Me'ârif*, neşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1388/1969
-, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire 1996
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts.
-, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk li İbn Asâkir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut 1410/1990.
- İbn Semûre, Ömer b. Ali el-Ca'di, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, (thk. Fuat Seyyid), Kahire 1957.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), (neşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), Beyrut 1407/1987.
-, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1390/1970.
- el-İsfehânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (356/966), *Kitâbu'l-Egânî*, (thk. Saffin Adnan Dâvûdî), neşr. Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1992.
- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fi Sina'âti'l-İnşâ*, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin- Nebîl Hâlid el-Hatîb- Seyyid Ali Nâbit, Beyrut 1407/1987.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arabî ve'l-İslâm*, neşr. Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 1397/1977.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay (1333/1915), *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-III, (çev. Ahmed Özel), İstanbul 1983.
- Mahmud Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk 1408/1998.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1408/1988.
-, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Bağdad 1938.
- el-Müberred, Ebü'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd (285/898), *Kâmil fi'l-Lügâ ve'l-Edeb*, (thk. Nu'aym Zarzûr ve dğr.), I-II, Beyrut 1987.
- en-Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (733/1332), *Nihâyetü'l-İreb fi Fünûni'l-Edeb*, neşr. Sâid Âşûr v.dğr., Kahire 1405/1985.
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybeg (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, neşr. Ahmed Arnaût, Beyrut 2000.

Sarıçam, İbrahim, *Hız Ömer*, TDV Yay., Ankara 2011.

Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Ankara 2006.

Şemseddin Sâmi, *Kamûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (310/923), *Târîhu'l-İslâm: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Müluk*, Beyrut 1407/1987.

Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Selahaddin Müneccid-İbrahim Ebyârî-Muhammed Es'ad ve dğr.), Beyrut 1402/1982.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire 1954-1959.

Slaves and Mawali Within Administrative Life in Early Islamic Period

Citation / ©- Hatalmış, A. (2013). Slaves and Mawali Within Administrative Life in Early Islamic Period, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 13 (2), 151-171.

Abstract- *Slaves were those that people in society had demoted as property, and they were treated differently from other individuals in terms of the laws, economy and social life. Slavery, which dates back long ago, was widespread all around the world at the time of Islam's birth. Islam made significant reforms in it, rather than abolishing at first. Islam restricted the conditions to decrease slavery and considered the slaves as ones to be saved. It also set forth humanitarian and legal regulations pertaining to guidelines which promoted better treatment by their owners, as well providing for a sooner release date from the bonds of slavery. Mawla, which refers to the freed, was also used to refer to all the muslims other than Arab ones at the Umayyad Period. The administrators were supposed to be freemen Mawla/mawali, which the author assumed to be in a status between that of slaves and freemen. This articles delves into the top positions and especially employment of the slaves and mawali in the early Islamic period.*

Key words- *The Prophet Mohammad, Rashidun Caliphate, Umayyads, administrative life, slaves, mawali.*